

ГЕНДЕРНІ СТУДІЇ

УДК 821.161.1

Ніна Кісілюк

(Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний
інститут імені Тараса Шевченка)

ДУХОВНИЙ СВІТ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У РОМАНІ „ЖИВАЯ ДУША” МАРКА ВОВЧКА

Розглядається духовний світ жіночих персонажів у романі „Живая душа” Марка Вовчка з позицій сучасної феміністичної критики. Основна увага акцентується на особливостях поетики характеротворення в досліджуваному творі.

Ключові слова: Марко Вовчок, фемінізм, ініціація, духовність, жіночий образ, роман.

Останнім часом в українському літературознавстві спостерігається поживлене зацікавлення творчим процесом України другої половини XIX століття: з позицій об’єктивності та теоретико-методологічних здобутків сучасної науки переосмислюється творчість Т. Шевченка, П. Куліша, А. Свидницького, Лесі Українки, І. Франка, О. Кобилянської, Б. Грінченка та ін. До невідкладних завдань сучасної літературознавчої науки зараховуємо і всебічне та неупереджене відновлення цілісної картини творчості українського прозаїка Марка Вовчка (Марії Олександрівни Вілінської) (1833–1907). Так, російськомовні романи Марка Вовчка довгий час вважалися меншовартісними порівняно з „Народними оповіданнями” й досі належать до менш дослідженої частини її творчої спадщини.

Найперше перекладознавчий доробок [4], а також феміністичний та рецептивно-естетичний аспекти [1, 2, 8, 10] творчості письменниці стають предметом зацікавлення сучасних дослідників. Щоправда, ті нечисленні праці, в яких принагідно чи спеціально розглядалася поетика романів Марка Вовчка, із сучасної теоретико-методологічної точки зору застарілі, тому висновки, викладені в них, потребують докорінного перегляду (Б.М. Мінчин, Н.Є. Крутікова, Є.П. Брандіс, А.В. Недзвідський, М.С. Грицай, І.Я. Павленко та ін.).

Метою нашої розвідки є спроба простежити маркери духовного світу жіночих образів російськомовного роману Марко Вовчок „Живая душа” (1868) крізь призму сучасної феміністичної критики із використанням архетипної методології. Досі образи персонажів роману критики насичували низкою ідеологем, які мали заангажоване соціально-політичне підґрунтя (скажімо, розгляд роману як художнього зразка боротьби письменниці проти лібералізму [9, с. 48-64]). Ми спробуємо відмежуватися від ідеологічного прочитання

цього роману, розглянувши його в контексті духовної наснаженості та етично-моральних засад характеротворення.

У романі „Живая душа” Марко Вовчок моделює образ нової жінки – цілісної, рішучої, цілеспрямованої людини, здатної долати обставини та опір середовища, втілювати свої переконання. Дослідниця М. Крупка наголошує на тому, що за способом інтерпретації дійсності творчість письменниці належить до першої фази літературного фемінізму (за класифікацією Е. Шовалтер) [8]. Додамо, що перша фаза фемінізму складається з творів із виразною емансипаційною спрямованістю, тож до останніх можна зарахувати і роман „Живая душа”.

Образ сироти Маші, який є центральним у творі, та інші жіночі образи роману ми розглянемо, використовуючи класифікацію типологічної системи жіночих образів, укладену Т. Тебешевською-Качак для аналізу жіночої прози 80–90-х рр. минулого століття. Ця система складається з трьох груп, які виражають певні тематичні тенденції; кожна з цих груп у свою чергу поділяється на певні типи жіночих образів із відповідними характеристиками. Дослідниця виділила такі групи образів: образи жінок, які відповідають традиційним патріархальним уявленням („дівчина, яка самореалізацію власного „Я” бачить у вдалому заміжжі”, „мати”, „пасивна” жінка), образи жінок, у характерах яких спостерігаємо синтез традиційних патріархальних уявлень і їх заперечення щодо жіночої ролі в суспільстві („жінка – аристократка духом”, „жінка – романтик”, „жінка, що живе за законами свого часу”), остання група складається з образів жінок, які заперечують стереотипні патріархальні уявлення й демонструють ідею самоутвердження жінки у суспільстві („перехідний тип (від пасивної до активної) жінки”, „нова жінка”, феміністка). На доцільність використання цієї класифікації вказує те, що дослідниця заклала в її основу „збірний” критерій: структуру образу та поведінку героїв, які залежать від сповідуваної письменницею тенденцією „жіночого письма” [12, с. 108]. Таким чином, ця схема типологічних рис галереї жіночих образів може бути застосована не лише для феміністичного прочитання творів 80-90-х рр. ХХ ст., а й для творів попередніх літературних епох.

Образ Маші відповідає типу жіночого образу „жінка – аристократка духом”. Жінки цього типу керуються прагненнями гармонізувати буття, досягти щастя завдяки любові, добру, розуму, а також рівності у взаєминах між чоловіком і жінкою. В характері аристократки духу поєднано розум і почуттєвість, жіночі та чоловічі риси. Вона – самостійна і самодостатня жінка, яка прагне робити добро і здатна на самопожертву заради добра [12, с. 109].

Вже на початку роману „Живая душа” ми бачимо як Маша, сімнадцятирічна дівчина, проходить особистісну самоідентифікацію, своєрідну ініціацію. Велике значення для розуміння душевного складу героїні відіграють її внутрішні монологи, які вповні розкривають її враження, рефлексії, емоції та почуття. Всезнаючий наратор

використовує прийом внутрішнього монологу, який серед літературних засобів психологізму в романі відіграє чи не провідну роль. Внутрішні монологи покликані дати читачеві якомога повніше розуміння зростання й реалізації Машиного бунту проти системи патріархальних цінностей, в якій вона мусить існувати. Так, Маша після однієї з „інтелектуальних” бесід, що їх часто проводила в себе вдома Надія Сергіївна й куди запрошувалися „прогресивні” люди містечка N, вирішує, що з неї досить нікчемних розмов про добро й правду, про високе призначення людини, про боротьбу й неминучі страждання за любов до істини: „Але нема за тими словами ніякого діла – і тому виснуть у повітрі безпорадними уривками ці слова, гаснуть і зникають” [9, с. 56]. Головна героїня в іншому світлі побачила обмеженість своєї тітки Надії Сергіївни та її гостей, і перспектива уподібнитись їм стала поштовхом до духовного переродження та рішучих дії.

Послуговуючись термінологією архетипної критики, наполегливе навчання дівчини перед духовним переродженням можна розглядати як „зовнішню” ініціацію. Саме старанне навчання (Маша постійно читає Святе письмо, книги й розмірковує над ними) й постійне рефлексування над своїм призначенням у світі виступили породженням ідеї служіння народу – внутрішня духовна насиченість героїні певного моменту стала відповідати тому глибинному змісту, який прийшов ззовні. Те, що Маша „доросла” до усвідомлення свого призначення, свідчить також і про стан її психічної глибини – адже її свідомість не була перепідпорядкована дискурсу нескінченних та порожніх роздумувань провінційних „мислителів” про „високі” ідеї служіння народу, які так і залишалися на рівні розмов. Це раптове перевтілення подібне до відомого навернення Блаженного Августина в Мілані, описаного в його „Сповіді”: „Коли ж глибокі роздуми витягли з найпотаємніших глибин мого серця мою нужденність і поставили її перед очима моєї душі, знялася страшна буря, що несла з собою рясні дощі сліз...” [11, с. 171]. Містичне перевтілення Маші рівноцінне також Августиновому відреченню від світського та грішного життя – це перехід на вищий шабель духовного поступу, установки щодо життя як служіння високій меті, служіння не словесного, а діяльнісного.

Змальований етап розвитку Маші як індивіда завершується її формуванням як особистості. Дівчина раптово і цілеспрямовано починає усвідомлювати своє призначення, духовно переконструюючись й водночас відмовляючись від усіх умовностей і стереотипів, які досі стримували її подальший духовний ріст: „Тут же примешивались и припутывались тысячи воспоминаний, тысячи неясных планов, много внезапных открытий, неожиданных прозрений. Прежние верования ломались и стремления прежние замирали. Прежние кумиры шатались и многие уже летели с высоты. Нового еще ничего не явилось отчетливого и определенного, но смутное, неясное начинало уже рисоваться и обозначаться чуть-чуть” [3, с. 30].

Фактично з цього моменту читач спостерігатиме, в якій умовах формується та гартується маскулінний характер Маші.

Другий етап передбачає посвячення у внутрішній духовний світ, коли індивідуальна психологія людини відокремлюється від колективної. Відбувається так зване розширення особистості, яке досягне свого піку під час зустрічі із Загайним. К.Г. Юнг зауважував, що класичними прикладами розширення є „зустріч” Ніцше із Заратустрою, яка перетворила критика й автора афоризмів у поета-трагіка і пророка, а також зустріч святого апостола Павла з Ісусом Христом по дорозі в Дамаск [14, с. 255]. Ці „зустрічі” не слід сприймати буквально – це метафора моменту досягнення найвищого духовного росту людини, який досягається збагаченням внутрішнього світу завдяки впливу несвідомого. Як ми вже зауважували, це тривалий процес природної трансформації, який передбачає, за словами К.Г. Юнга, перетворення в іншу істоту – впливову та сильну особистість, яка виступає внутрішнім другом людини. З цією духовною сутністю людина може довго розмовляти (як ми вже зазначали, багато розмов Маші із самою собою, а по суті – зі своїм духовним другом представлено в романі у формі внутрішніх монологів). Після появи Загайного, який виявляється прототипом духовного друга Маші, доля дівчини наперед визначена. Знайомство із Загайним впливає на неї дивовижним чином, Вона переживає досі не зване почуття, яке навряд чи можна ідентифікувати як кохання – це радше відчуття релігійного благовоління глибоко віруючої людини перед святинею: „Всю ночь она не спала и даже не ложилась, а сидела у окна, подперши голову руками. Иногда крупные тихие слезы катились по ее лицу; ей дышалось легко и вольно, как после темницы на свежем, живительном воздухе, и новое незнакомое чувство блаженства разливалось по всему ее существу; иногда она клонилась под этим чувством блаженства, как под громадною, непривычною ношею, и ей казалось, что грудь у нее разорвется от полноты этого, переходящего в сладкую, мучительную, почти нестерпимую боль, чувства блаженства. Впервые виденный, но уже драгоценный образ носился перед нею, точно весь из огня и света. Она ничего не спрашивала у него, ничего не говорила ему, не разбирала, не рассуждала, она, так сказать, только верила” [3, с. 141].

Слід звернути увагу на авторську вказівку на віру Маші в Олексія Загайного. Перед нами не опис закоханості й не опис миттєвого захоплення: Маша зустріла вчителя, який є її одностороннім. Тут напрошується паралель архетипної зустрічі апостола з Учителем, яких об’єднує особлива духовна спорідненість, на містичному рівні зрозуміла лише посвяченим.

Загайного в коло „прогресивних” жителів міста N увів його товариш Роман Аркадійович, який лише грає у гру під назвою „вболівання за народ”. Після розмови про необхідність перейти від слів до дії Роман Аркадійович відчув незмірну вищість Загайного порівняно з ним: „Он вдруг почувствовал едкую, жгучую зависть к

безумному, не раз втайне им осмеянному человеку, с которым он только что расстался...” [3, с. 350]. Саме так, на рівні віри, сприймає Загайного Маша, не на рівні раціо, а на рівні увірування у вищу силу. Це актуалізація архетипу мудреця, яким тут є Загайний. Йому не вдається повернути у свою віру Романа Аркадійовича, але вдається, зазирнувши в очі Маші, побачити споріднену душу. Неспроможність відмовитися від благ суспільства змушує Романа Аркадійовича обрати безпечний шлях диспутів у будинку Надії Сергіївни, які не зашкодять ні йому особисто, ні його кар’єрі.

„Оскільки в індивідуалізації особистість відокремлюється від підпорядкування колективності, то цю провину вона повинна спокутувати” [6, с. 144]. Провину виходу з колективу Маша має намір спокутувати служінням простим людям, про допомогу яким вона досі лише постійно чула. Потребує спростування твердження О. Засенка, що „з кожним днем у свідомості Маші зростала жадоба життя, діяльності, любові до людей, але не лицемірної євангельської любові, а справжньої, земної – щедрої і безкорисливої” [5, с. 363]. На противагу можна навести глибокі слова російського святителя І. Брянчанинова: „Відчуття любові, приписуване собі грішником, який невпинно потопає в гріхах, і приписуване собі неприродно і гордо, є не чим іншим, як лише оманливою, примусовою грою почуттів, безвідповідальним творенням мрійливості й зарозумілості” [7, с. 70]. На наше переконання, Маша прагне не кохання Загайного, а близької людини, здатної допомогти їй здійснити свою покуту й скласти самопожертву своїй меті. До того ж саме цю мету людського призначення на землі Маша прочитує не деінде, а в Євангелії: „Но эта книга, говорящая об отрешении от мира, сама вся преисполнена кипучей земной деятельности, страстной земной заботы о земле...” [3, с. 64].

Антагоністом Маші є її тітка Надія Сергіївна, яка посідає одне з чільних місць в ієрархії „розвинутих людей” міста. Якщо Маша уособлює духовний поступ, то Надія Сергіївна – духовний регрес. Вона – честолюбна, егоїстична й інтелектуально обмежена жінка, яка не переймається вихованням дитини, а більше піклується про підтримання свого іміджу „просвіченої” жінки, своєї в колі „обраних”: „Она ужасно любила быть умной, развитой, образованной Надеждой Сергеевной, без глупых предрассудков и без смешных претензий, – Надеждой Сергеевной с тонкими чувствами, с превосходным чутьем в поэзии и в музыке, в понимании всего высокого и толпе недоступного, – Надеждой Сергеевной, разумеющей природу не хуже Гете и не оставляющей ничего „под солнцем живым без привета” [3, с. 55]. Надія Сергіївна настирливо намагається показати свою обізнаність у всьому й зверхньо ставиться до друзів, постійно придираючись до недоліків інших і не бачачи їх у себе. Перед нами гіпертрофований образ жінки, що підпорядковується законам свого часу. За спостереженням Т. Тебешевської-Качак, її поведінка максимально наближена до запитів, які популярних у той чи інший

момент у суспільстві. Це негативний тип егоїстки, яка на перше місце ставить матеріальне, а духовному лише присвячує свої порожні розмови.

„Часто такі герої не мають внутрішніх принципів, не відзначаються глибоким психологізмом і „живуть” у творі „зовнішнім” життям” [12, с. 110]. „Зовнішнє” життя Надії Сергіївни складається лише з постійних зустрічей (так звані літературні „інтимні” вечори) із „розвинутими людьми” містечка, які складаються з читання вголос „прогресивних” книг, якими на словах захоплюються всі без винятку, але мало хто розуміє, та „перемивання кісток” тим, кого вважають не такими успішними чи „розвинутими”. Вочевидь таке життя важко назвати життям – це радше існування вкрай обмеженої людини, яка імітує бурхливу діяльність і любов до Росії. Зрозуміло, що реакція Надії Сергіївни та її друзів та й фактично всього світського бомонду містечка N на рішення Маші розпочати власне життя, вдалині від тітчиної опіки та її дому вкрай негативна. Для „добропорядного” товариства новина про те, що дівчина з їхнього кола хоче розпочати власне життя й сама собі заробляти на хліб, неприйнятна. Адже набагато простіше говорити, гаряче дискутувати й клястися у бажанні працювати на благо народу, ніж практично втілювати це у власне життя, як того хоче Маша – про таке не може бути й мови. У романі ми бачимо, як „жінка, що хоче якимось долучитися до громадського життя, до активної діяльності, неминуче зіткнеться зі звинуваченнями у споневаженні святощів, божественної жіночності, оскверненні затишного будуара, який уособлював жіноче місце в світі: серед дрібниць, нездійснених мрій, у пасивному чеканні чоловічих щедрот” [1, с. 110].

Образ Маші більш зрозумілий, якщо його повірять з образом іншої бунтарки з роману Марко Вовчок – Агнеси Олексіївни. Зауважимо, що між цими персонажами багато спільного. Агнеса та її брат Олексій – сироти, яких виховує мачуха їхнього батька. Мачуха Настасія віддає всю свою душу вихованню сиріт і не помічає, що надмірна опіка надто осоружна. Сироти, побоюючись гніву владної жінки, намагаються приховати свої невинні розваги. Агнеса бажає звільнитися від опіки татан, безмовно висловлюючи протест проти втручання в своє життя: „Агнесса Алексеевна молча поглядела на нее, и прекрасное лицо ответило: „Я должна молчать; я беззащитна от ваших оскорблений, потому что я вами благодетельствована” [3, с. 92].

Агнесі вдається звільнитися від Настасії Львівни, вийшовши заміж за коханого Амосова. Та з часом палке кохання Агнеси змінюється на прохолоду, і в стосунках між подружжям спостерігається розлад. Перед нами тип „жінки-романтика”, в якій почуття переважають над розумом. Така жінка йде за покликом серця і прагне любові й розуміння. Не отримавши емоційного та інтелектуального задоволення потреб, Агнеса відвертається від чоловіка. Її природний розум і краса породжують деяку зверхність у стосунках із подругами й, будучи „зіркою” на балах, вона все ж

залишається самотньою. У подружньому житті вона відчувається незалежною, відвівши чоловікові роль статиста.

Таким чином, серед жіночих образів-характерів у досліджуваному романі можна виокремити образ „жінки – аристократки духом” Маші, яка втілює протест проти субординації жінок у патріархальному суспільстві Російської імперії другої половини XIX ст. Цей протест не полягає у заперечуванні влади чоловіка, а лише спрямований на здобуття рівних прав для самореалізації. Це також протест проти традиційної ролі жінки в будуарі, який Маші вдається успішно втілити в життя.

1. *Агеєва В.* Чоловічий псевдонім і жіноча незалежність / Віра Агеєва // Три доли : Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі : [антологія] / упоряд. Віра Агеєва. – К. : Факт, 2002. – С. 103–113. – (Літературний проект „Текст + контекст”).
2. *Білоус Н.В.* Сильові особливості моделювання жіночих характерів в українській літературі другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / Н.В. Білоус. – К., 2005. – 17 с.
3. *Вовчок Марко.* Живая душа // Твори : в 3 т. Т. 3 : романи / Марко Вовчок. – К. : Дніпро, 1975. – С. 7–355.
4. *Гаупт Т.П.* Творча діяльність Марка Вовчка в галузі художнього перекладу : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Гаупт Тамара Павлівна. – Івано-Франківськ, 2002. – 199 с.
5. *Засенко О.* Марко Вовчок. Життя, творчість, місце в історії літератури / Олекса Засенко. – К. : АН УРСР, 1964. – 656 с.
6. *Зборовська Н.В.* Психоаналіз і літературознавство : посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Ніла Вікторівна Зборовська. – К. : Академвидав, 2003. – 392 с. – (Альма-матер).
7. *Игнатий (Брянчанинов), свт.* Слово о страхе Божиим и о любви Божией // Собрание творений. Т. 2: Аскетические опыты / Свт. Игнатий Брянчанинов. – [Б. м.] : Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005. – С. 64-95.
8. *Крупка М.А.* Емансипаційні тенденції в українській жіночій прозі кінця XIX – початку XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / М.А. Крупка. – К., 2004. – 24 с.
9. *Недзвідський А.В.* Російські романи й повісті Марка Вовчка 1861–1875 рр. : учбовий посібник для студ. філол. ф-ту / А.В. Недзвідський. – Одеса : ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1961. – 84 с.
10. *Погребна В.Л.* Проблеми фемінізму в російській критиці і романах письменниць другої половини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.01.02 „Російська література” / В.Л. Погребна. – К., 2004. – 40 с.
11. *Святий Августин.* Сповідь / Святий Августин ; пер. з латини Ю. Мушака. – Львів : Свічадо, 2008. – 356 с.

12. *Тебешевська-Качак Т.Б.* Художні особливості жіночої прози 80–90-х рр. ХХ століття : монографія / Тетяна Богданівна Тебешевська-Качак. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 192 с.
13. *Шовалтер Е.* Феміністична критика у пущі / Елейн Шовалтер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / підготовка текстів, прим., упорядкув., ред. М. Зубрицької. – [2-ге вид., доповн.]. – Львів : Літопис, 2002. – С. 680–699.
14. *Юнг К.Г.* Душа и миф: шесть архетипов / Карл Густав Юнг ; [пер. А.А. Спектор]. – Минск : Харвест, 2004. – 400 с.

Аннотация

Рассматривается духовный мир женских персонажей в романе „Живая душа” Марка Вовчка с позиций современной феминистической критики. Основное внимание акцентируется на особенностях поэтики характеротворения в исследуемом произведении.

***Ключевые слова:** Марко Вовчок, феминизм, инициация, духовность, женский образ, роман.*

Summary

The article deals with the inner world of female characters in the novel of „The Soul of Life” by Marko Vovchok from the perspective of modern feminist criticism. The focus is accentuated on the features of poetics of image-making in the studied work.

Key words: Marko Vovchok, feminism, initiation, spirituality, a women’s image, a novel.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.